ՂԱԶԱՐՅԱՆ ԴԱՎԻԹ ԳԵՂԱՄԻ

ԲԱՐԵԿԱՄԱՎԱՆԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԸ. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԸ, ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒ ՆԵՐՔԻՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ ՄԻՆՉԵՎ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ ԵՎ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ

Այս ուսումնասիրությունը նպատակ է հետապնդում ներկայացնել «Բարեկամավանի դամբարան» կոչվող հուշարձանը՝ լրացնելով և ամբողջացնելով մինչ այս եղած հրապարակումները, որոնց մասին ավելի հանգամանորեն կխոսվի ստորև, առաջին անգամ հանրության և, մասնավորապես, մասնագետների դատին հանձնել այս եզակի կառույցի ներկայիս վիճակը, որը այն ստացել է «վերակառուցումից» հետո:

Բարեկամավան գյուղը գտնվում է ՀՀ Տավուշի մարզի հյուսիսարևելյան մասում: Այն տեղաբաշխված է երկու ոչ մեծ բլուրների միջնամասում ստեղծված հարթության վրա: Գյուղը սահմանակից է Ադրբեջանի Հանրապետությանը[1]:

Նկար 1. Բարեկամավանի հուշարձանը վերակառուցումից առաջ

Գյուղից մոտ 3.5 կմ դեպի արևմուտք՝ շրջակայքի ամենաբարձր սարի գագաթին է կառուցված Բարեկամավանի դամբարան կոչվող հուշարձանը, որը տեսանելի է ոչ միայն գյուղից, այլ մի քանի կիլոմետրից: Դեպի հուշարձան տանող ճանապարհը սկսվում է գյուղի արևմտյան ծայրից և ոլորապտույտ ճանապարհով շրջանցելով փոքր բլուրները՝ սարալանջով մոտենում է հուշարձանին: Սարալանջը և հուշարձանի շրջակայքը պատված են ոչ շատ խիտ անտառաշերտով: Այս կառույցը շրջակա բնակչության համար ծառայում է որպես ուխտատեղի և կոչվում է «Բարձրելի խաչ» կամ «Բացրելի խաչ»: Անվանումը ակներևաբար բխում է Բարձրեալ բառից, որը և նշանակում է վերին, ամենաբարձր[2]:

Մասնագետների ուշադրությունը Բարեկամավանի դամբարանը գրավել է միայն

[1] Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. I., Ե., 1986, էջ 623:

[2] **Էդ. Աղայան.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. I, Ե., 1976, էջ 180:

1980-ական թվականներին (նկ. 1) և չնայած մոտ 20 տարի այս հուշարձանը գտնվում է գիտական շրջանառությունում, մասնագետների (և ոչ միայն) մեծ մասի մոտ առկա է ոչ ճիշտ պատկերացում նրա մասին, ինչը արդյունք է մինչև օրս կատարված հրատարակումների: 1987 թ. այն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրվել մի խումբ հնագետների կողմից[3]: Չնայած այս անդրանիկ հրատարակումը ունի բազում բացթողումներ և անճշտություններ, այնուամենայնիվ այն հիմք հանդիսացավ հետագա ուսումնասիրությունների համար: 1988 թ. Գ. Կարախանյանը այս հուշարձանի մասին պատմող նյութով ելույթ է ունեցել հայ արվեստին նվիրված 5-րդ միջազգային սիմպոզիումում (Վենետիկ), որտեղ ևս առկա էին վերը նշված թերությունները[4]:

1988-89 թթ. կատարվել են հուշարձանի ինչպես ներսի, այնպես էլ շրջակայքի պեղման-մաքրման աշխատանքներ՝ ճարտարապետ Ռ. Դավթյանի ղեկավարությամբ: Վերջինս 1990 թ. նախկին ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության նախագծային ինստիտուտին (այժմ՝«Պատմամշակութային արգելոց թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն) է ներկայացրել իր կատարած չափագրությունները և վերակառուցման նախագիծը[5]: Այդտեղից տեղեկանում ենք, որ 1928 թ. կոմերիտական շարժման ժամանակ վկայարանը (այս անվամբ է հայտնի Բարեկամավանի դամբարանը ճարտարապետների նեղ շրջանակներում) վերջնականապես քանդվել է: Ծավալատարածական առումով տեղում պահպանված է հուշարձանի 1/2-ը: Պատերի 15 նիստերից պահպանված են տասը, գմբեթարդի ամբողջական ծավալի՝ 1/3-ը: Կիսականգուն պատերը դեֆորմացված են, իրենց մեջ ունեն բացված ճեղքեր: Համապատասխան նախագծի՝ վերականգնվում են պատերի 5 նիստերը, որոնք գտնվում են հուշարձանի հարավային կողմում: Այս նիստերի հորիզոնական չափսերը ստացվել են գետնախարիսխների վրա պահպանված հետքերից և տեղում պահպանված 10 նիստերի ուսումնասիրություններից: Վերականգնվում է գմբեթարդի 2/3-ը՝ օգտվելով 1/3 ծավալով պահպանված գմբեթարդի կորությունից, որտեղ ստացվում է եռակենտրոն գմբեթարդ: Վերականգնման նախագծում օգտագործվել են հայտնաբերված այն ճարտարապետական բեկորները, որոնք կառուցվածքային տեսակետից բավարար կայունություն ունեն պատերի վերականգնման աշխատանքներում: Ըստ նախագծի՝ պատկերաքանդակ քիվերի բացակայող հատվածներում նախատեսվում է տաշել քիվերը առանց պատկերների՝ պահպանելով բոլոր ելուստները: Հուշարձանի վերականգնման համար նախատեսվում է հետազոտել Նոյեմբերյանի դեղնասպիտակավուն ֆելզիտ քարը՝ բացառությամբ հատակի սալերից, որոնք իրականացվելու էին բազալտից:

---

[3] **Գ. Կարախանյան, Ս. Միրզոյան, Հ. Մելքոնյան,** Հնագույն գմբեթավոր հուշարձան, «Գրական թերթ», 1987, Երևան, Ե 30:

[4] ANCIENT ARMENIAN CUPOLA MEMORIAL", (Grigor Karakhanyan) "ATTI DEL QUINTO SIMPOSIO INTERNAZIONAL DI ARTE ARMENA", 1991 San Lazzaro- Venezia, p. 225-227.

[5] ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության նախագծային ինստիտուտ, Հայնախագիծ ռեստավրացիա, Նոյեմբերյանի շրջան, գյուղ Բարեկամավան, Ե., 1990:

Այս նախագիծը փորձաքննության է ենթարկել ճարտարապետ Մ. Դանիելյանը: Այն իրականացնելու համար 1990-ականների սկզբներին հուշարձանը քանդվել է և վերակառուցվել միայն 2004 թ. ամռանը, այն էլ ոչ ամբողջությամբ. գմբեթը ընդհանրապես բացակայում է: Վերակառուցման ժամանակ նաև չեն պահպանվել որոշ քարերի նախկին տեղադրությունները, ինչը պարզորոշ կարելի է նկատել՝ համեմատելով հին լուսանկարները ներկայիս վիճակի հետ (նմանօրինակ եզրահանգումներ կատարելու համար հիմք է ծառայել 2006 թ. մայիսին կատարած այցելությունը): Ռ. Դավթյանի աշխատանքը չի հրատարակվել: Մեր աշխատությունում առկա բոլոր մինչ վերակառուցումը եղած չափագրական տվյալները վերցված են Ռ. Դավթյանի չափագրություններից:

Բարեկամավանի հուշարձանին անդրադարձել են Ս. Միրզոյանը[6], Մ. Հասրաթյանը[7], Զ. Սարգսյանը[8]: Հուշարձանի ուսումնասիրությունը իր տեղն է գտել «Հայկական ճարտարապետության պատմություն» հատորյակում[9]: Այս աշխատությունները, բացառությամբ Ս. Միրզոյանի, որը ոչ մասնագիտական ձեռնարկ է և նվիրված է հիմնականում Բարեկամավան գյուղին, չնայած այստեղ ևս կան անճշտություններ, բացարձակապես հիմնված են Գ. Կարախանյանի ուսումնասիրության վրա, և բացի այդ չեն էլ համընկնում վերջինիս տվյալների հետ. այդ աշխատություններում որոշ թվային տվյալներ կարծես կլորացված լինեն, կամ էլ հանդիսանում են հնարված: Չենք խուսափում այս նշումը կատարելուց, քանի որ դրանց հրատարակման ժամանակ հուշարձանը եղել է կա՛մ քանդված, կա՛մ էլ վերակառուցման ընթացքում:

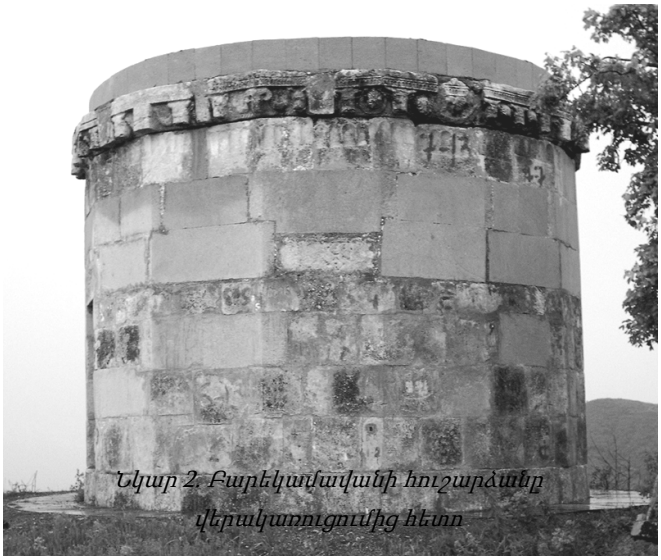

Նկար 2. Բարեկամավանի հուշարձանը վերակառուցումից հետո

Անտառապատ լեռներով պարուրված հնավայրում հաստատված ճարտարապետական, քանդակագործական, ինքնատիպ մտքի արգասիք հանդիսացող այս հուշարձանը այժմ, ինչպես արդեն նշվել է, գտնվում է կիսավերակառուցված վիճակում (նկ. 2): Վերակառուցված մասը ունի մոտավորապես 4.40 մ բարձրություն, իսկ վերակառուցման ավարտից հետո այն կստանա իր սկզբնական բարձրությունը, որը կազ-

---

[6] **Ս. Միրզոյան,** ՀՀ բնակավայրերը մատենաշար, գիրք V, Բարեկամավան, Ե., 1999, էջ 17-30:

[7] **Մ. Հասրաթյան,** Армянская архитектура раннего христианства, М., 2000, стр. 40, 171, 391-393:

[8] **Մ. Հասրաթյան, Զ. Սարգսյան**, Հայաստան. քրիստոնեական ճարտարապետության 1700 տարին, Ե., 2001, էջ 40-41:

[9] Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. III, Ե., 2004, էջ 211-212:

մում է 7.73 մ: Կաթնագույն կրաքարի սրբատաշ քարով կառուցված հուշարձանի աշտարակաձև ծավալը հիմքում իրենից ներկայացրել է արտաքինից բազմանիստ, ներքուստ շրջանաձև, եկեղեցու գմբեթին նմանեցվող ծածկ ունեցող մի կառույց, որտեղ վեղարը իրականացված է եղել ոչ թե ծածկասալերով, այլ երկկոր տաշված մեծածավալ քարերով: Գմբեթը և պատերը շարված են եղել միդիս շարվածքով: Վերակառուցման ընթացքում ավելի քան 0,40 մ մեծացել է գետնախարսխի տրամագիծը, որը նախկինում կազմել է 6,25 մ: Պատերը ունեցել են 92 սմ հաստություն, ինչը առկա է նաև այժմ: Միակ մուտքը հյուսիսային կողմում է՝ 1.76 մ բարձրությամբ և 0.78 մ լայնությամբ: Վերջին տվյալները չեն խախտվել վերակառուցման ժամանակ, սակայն դռան բացվածքի շեղությունը չի պահպանվել, որը առկա է Ռ. Դավթյանի նախագծում: Հուշարձանը արևելյան կողմում 1,91 մ բարձրությունից սկսվող մի լուսամուտ ունի (0,47x0,76 մ), որը վերևում ավարտվում է սեգմենտաձև կորով: Հետագայում լուսամուտին ագուցվել է վերին ու ներքին երկար և կողային կարճ թևերով խաչաձև բացվածքով սալ, որը ունի 0,63 մ հաստություն: Վերջինիս տեղադրությունը չի խախտվել վերակառուցման ժամանակ: Ռ. Դավթյանի ղեկավարությամբ կատարված մաքրման աշխատանքների ժամանակ գտնվել է բարավորը (0.90x0.375 մ), որը այժմ դրված է իր սկզբնական տեղում: Ներքուստ դամբարանի շրջանաձև հատակագծի 3.66 մ պահպանվել է նաև վերակառուցման ժամանակ:

Աշտարակաձև մոնումենտալ այս կառույցի 15 նիստերից մինչ վերակառուցումը պահպանվել էին 10 նիստերը: Քանդված է եղել հուշարձանի հարավարևմտյան մասը: Նիստերի համամասնությունները տատանվել են 1.05-1.23 մ միջակայքում[10]: Այս 15 նիստերը իրենց վրա կրել են գմբեթը. արտաքինից պատերը գմբեթարդից բաժանվել են կենդանիների պատկերներով և բուսական քանդակներով զարդարված մեծածավալ քիվով: Ներքուստ պատերը կորագիծ են և գմբեթարդից բաժանված են եղել ելուստավոր պարզ պրոֆիլավոր քիվով: Թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին քիվերով էլ այժմ ավարտվում է հուշարձանը: Հուշարձանը պսակված է եղել եռակենտրոն գմբեթարդով, որը վերնամասում ավարտվել է գլանաձև հենքով՝ հատած կոնաձև մանրամասով: Գմբեթն ունեցել է ուշագրավ մանրամասներ՝ 0.16x0.08x0.07 մ և 0.12x0.08x0.07 մ չափերի ուղղանկյուն, ողորկ ելուստներ, որոնք չեն ունեցել որոշակի դասավորվածություն կամ հերթականություն: Դրանցից մի քանիսին ականատես եղանք հուշարձանի մոտ՝ գմբեթի մյուս բեկորների շարքում:

Բարեկամավանի դամբարանը ունի բավականին հարուստ հարդարանք, թեև այն մեզ է հասել ոչ ամբողջական վիճակում՝ մասամբ վնասված և տեղ-տեղ անգամ բացակայում են քանդակազարդ մանրամասները, այդուհանդերձ այն չի կորցրել իր գրավչությունը: Բարեկամավանի դամբարանի արտաքին հարդարանքում քանդակազարդումները տեղ են գտել բարավորի վրա, միակ լուսամուտի պարակալին և մի փոքր բարձր, հորիզոնական կարճ գոտիով, ամբողջ քիվով մեկ և քիվի տակի շարի

[10] Այժմ բերենք նիստերի ճշգրիտ լայնությունները ըստ Ռ. Դավթյանի չափագրությունների՝ սկսելով այն նիստից, որտեղ գտնվում է դռան բացվածքը և շարժվելով ժամացույցի սլաքի ուղղությամբ. 1.21մ, 1.05մ, 1.18մ, 1.11 մ, 1.23 մ, 1.10 մ, 1.23 մ, 1.11 մ, 1.23 մ, 1.10 մ, 1.20 մ, 1.11 մ, 1.05 մ, 1.20 մ և 1.07 մ: Այս տվյալներին չնչին շեղումներով ականատես եղանք մեր այցելության ժամանակ:

ամբողջ երկայնքում, ինչպես նաև պահպանվել են երկու քանդակազարդված սալ ինտերյերում:

Դամբարանի բարավորի կենտրոնական մասում քանդակված է ութթթև աստղ հիշեցնող մի զարդանախշ, որի չորս թևերը սրածայր են, իսկ մյուս թևերը՝ ավելի ոճավորված են: Այս աստղը կրկնող քանդակազարդ մի սալ կար նաև դեռևս չօգտագործված բեկորների շարքում՝ մասամբ վնասված, որի նախկին տեղադրության մասին դժվարանում ենք որևէ կարծիք հայտնել: Նմանատիպ զարդանախշ հանդիպում է Թալինի Կաթողիկեում (7-րդ դար)՝ հարավային ճակատի լուսամուտներից մեկի հոնքաձև պարակալի վրա: Ութթթև աստղ հիշեցնող, սակայն բարավորի քանդակին ոչ այնքան մոտ մեկ այլ փորագրաքանդակ կա դամբարանի ներսում: Նման երկու փորագրաքանդակներ կան Փարպիի Թարգմանչաց եկեղեցու հյուսիսային ճակատի բարավորին (7-րդ դար): Այս ութթթև աստղերի զանազան տարատեսակներ կարելի է տեսնել նաև հայկական խաչքարերի վրա: Ինտերյերում՝ մուտքից աջ գտնվող քարերից մեկի վրա պահպանվել է նաև երկու զուգահեռ շարքով՝ քարի միջին մասով և ամբողջ երկարությամբ ձգվող փոքրիկ եռանկյունների խորաքանդակ գոտի:

Բարեկամավանի դամբարանի լուսամուտի հոնքաձև պարակալը ունի խաղողի հնգաթթթև տերևների քանդակներից բաղկացած շղթա: Նմանօրինակ խաղողի հնգաթթթև տերևներով պարակալ կարելի է տեսնել Եղվարդի Զորավոր եկեղեցու հյուսիսային ճակատին (7-րդ դար): Խաղողի տերևների բազմաթիվ տարատեսակներ (որդագալարներով, խաղողի ողկույզներով, տարբեր զարդանախշերի հետ համադրություններով) իրենց կայուն տեղն ունեն հայկական միջնադարյան ճարտարապետությունում (Պտղնավանք (6-7դդ), Զվարթնոցի տաճար (7-րդ դար), Սիսավանի տաճար (7-րդ դար), Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցի (7-րդ դար) և այլն):

Բարեկամավանի դամբարանի լուսամուտի պարակալի վերևում քանդակված է պայտաձև կամարիկներով հորիզոնական գոտի: Հայկական ճարտարապետությունում նման կամարիկներով մշակվել են հիմնականում եկեղեցիների քիվերը, նաև հանդիպում է պարակալներին (Պտղնի (7-րդ դար), Օձուն (7-րդ դար), Մաստարա (7-րդ դար), Գառնահովիտ (7-րդ դարի երկրորդ կես), Մրեն (7-րդ դար), Պեմզաշեն (6-7-րդ դար), Թալինի Կաթողիկե (7-րդ դար), Կուրդոնի Ս. Գրիգոր եկեղեցի (6-րդ դար), և այլն): Պայտաձև կամարիկներով գոտի, որը ոչ թե որպես քիվ կամ պարակալի զարդանախշ է կիրառվել, այլ Բարեկամավանի դամբարանի պես կարճ հատվածով զուտ զարդագոտի է օգտագործվել, հանդիպում է միայն 6-7-րդ դարերի Ս. Զորադիր եկեղեցու ինտերյերում՝ անկյունային տրոմպերի վերևում քանդակված:

Բարեկամավանի դամբարանը մասնավորապես գեղեցկանում է քանդակազարդ քիվով, որը գտնվում է 3.65-4.01 մ բարձրության վրա: Քիվը կառուցված է ավելի խոշոր քարերից: Քարերի խոշորության շնորհիվ բարձրաքանդակները բազմանիստ հուշարձանի պատերի մակերևույթից դուրս են ելած (0.42 մ): Քանդակների գոտին գտնվում է պարանահյուս զարդանախշի վերևում և կարճ, ոչ այնքան խորը կամարաշարի ներքևում: Պարանահյուս զարդանախշը հանդիպում է Գառնիի սրահատիպ եկեղեցու (4-րդ դար), Ցրվիզի Մորո Զորո Աստվածածին եկեղեցու (5-6-րդ դար), Թալինի Կաթողիկեի (7-րդ դար) և այլ եկեղեցիների արտաքին հարդարանքներում: Կամա-

բաշար գոտին հանդիպում է Տեկորի տաճարի (5-րդ դար) մուտքի բարավորին և կամարին, նաև Ս. Թադեի վանքի 12-17-րդ դդ. գլխավոր եկեղեցու շքամուտքին: Քիվի ներքևի մասում՝ պատի ամբողջ երկարությամբ անցնում է լայն և երկար կամարաշար գոտի, որը զուգահեռներ չունի հայկական ճարտարապետության քանդակազարդումներում: Քանդակազարդ քիվը բաղկացած է կենդանիների գլուխների բարձրաքանդակներից, որոնք միմյանցից տարանջատված են պարանահյուս շղթայով եզերված ականթի տերևներով կամ խխունջի խեցիներ հիշեցնող զարդաքանդակներով:

Քանդակազարդ քիվի վրա տեղ են գտել 4 կենդանու բարձրաքանդակներ (ցուլ, շուն, խոյ, արջ), որոնց մեջ գերակշռում է ցլի պատկերը. պահպանված 29 գլխաքանդակներից 24-ը պատկերում են ցուլ, երկուսը՝ շուն և մեկական արջ ու խոյ: Բացակայող հատվածները ընդհանուր առմամբ կազմում են 3-4 գծմ, և վերաշարվել են սրբատաշ քարից: Մեր կարծիքով վերակառուցման ընթացքում խախտվել է նաև քանդակազարդ քիվի մաս կազմող քարերի հերթականությունը, քանի որ այժմ կարելի է երկու գլխաքանդակ կամ երկու ականթի տերև հիշեցնող զարդաքանդակ տեսնել անմիջական հարևանությամբ, մինչդեռ հին լուսանկարներում պարզորոշ երևում է համաչափ դասավորվածությունը:

Քանդակագործը տվել է ցլի գլխի անատոմիական բնութագրերը: Ցլի աչքերը, ականջները, կոտոշները, քթանցքները և անգամ ճակատի հերափունջը քանդակված են չափի հիասքանչ զգացողությամբ: Կոտոշները և ականջները քանդակված են ծավալայնորեն, մինչդեռ մնացած մասերը համեմատաբար գրաֆիկական բնույթի են, միևնույն ժամանակ՝ ոչ սխեմատիկ: Արջի, շների և խոյի գլխաքանդակները տեխնիկապես նույնատիպ են ցլի քանդակներին: Խոյի քանդակը առանձնանում է իր նրբագեղ համամասնություններով, պլաստիկայով և ամբողջականությամբ: Խոյի այս միակ քանդակը տեսանելի է բոլոր կողմերից շնորհիվ իր դիրքի: Մանրակրկիտորեն են արված հատկապես խոյի կոտոշների ծալքագոտիները, որոնք յուրօրինակ ռիթմի մեջ են մտնում պարանահյուս զարդանախշերի հետ: Խոյի աջ և ձախ կողմերում գտնվող շների ականջները ևս ունեն ծավալային լուծում. դրանք դեպի դուրս սրանում են: Դրանց մռութները, ի համեմատ ցլերի և խոյի գլխաքանդակների, ավելի ուղղված են ներքև: Շները բավականին նման են միմյանց և ունեն մի փոքր սրացող դնչեր: Քանդակազարդ քիվում տեղ գտած միակ գիշատչի՝ արջի գլխաքանդակը, ի տարբերություն մյուսների, պատկերված է բաց երախով. կարելի է տեսնել նույնիսկ ատամները և լեզուն: Նրա ականջները ևս ունեն ծավալային լուծում:

Այս պատկերաքանդակներով քիվը չունի զուգահեռներ ոչ միայն հայկական ճարտարապետության մեջ, այլև Անդրկովկասի և ընդհանրապես Հայաստանի մերձակա երկրների արվեստում: Նմանատիպ քանդակազարդումների կարելի է հանդիպել հունահռոմեական նախաքրիստոնեական հուշարձաններում, որոնցից Բարեկամավանի դամբարանի քանդակազարդ քիվին առավել մոտ է կանգնած հռոմեական Սիբիլայի տաճարի քանդակազարդ քիվը[11]: Այն կառուցվել է Ն. Ք. 72 - Ք.Հ. 14 թթ. ընկած ժամանակահատվածում և իրենից ներկայացնում է շրջանաձև հատակագծով ֆորոս

[11] Այս տաճարը նախկինում՝ մինչև 20-րդ դարի կեսերը, համարվել է Վեստայի տաճար (В.И.И. том I. М., 1956, стр. 301):

տիպի տաճար՝ 18 կորնթական սյուներով: Նրա քիվը բաղկացած է ցլերի գլխաքանդակներից, որոնց պոզերից կապված պտուղներից բաղկացած դրասանգները հիշեցնում են Բարեկամավանի դամբարանի քիվի գլխաքանդակների միջև գտնվող պարանահյուս նախշազարդը: Սիբիլայի տաճարի քիվի դրասանգների վերևում կան վարդյակների հիասքանչ բարձաքանդակներ, որոնք, ի տարբերություն Բարեկամավանի դամբարանի, ականթի տերև հիշեցնող զարդաքանդակների փոքր չափսերի են[12]:

Բարեկամավանի դամբարանի քիվում տեղ գտած կենդանիներն իրենց տեղն ու նշանակությունն են ունեցել հայ ժողովրդի կրոնական պատկերացումներում հեթանոսական շրջանում: Դրանք նաև իրենց կայուն տեղն են գտել քրիստոնեական դավանանքում: Ցուլը, որի պատկերներն ամենաշատն են քիվի քանդակազարդ գոտիում, հեթանոսական շրջանում կապված է եղել երկնային ուժերի հետ. ցլի գլուխը ինքնին հանդիսացել է ամպրոպի և որոտի մարմնավորում[13] և հանդիսացել է Վահագնի՝ ամպրոպի աստծո խորհրդանիշերից մեկը[14]: Քրիստոնեական շրջանում ցուլը հանդիսանում է չորս ավետարանիչներից մեկի՝ Ղուկասի խորհրդանիշը:

Խոյը ևս մեծ տեղ է զբաղեցրել հին հավատալիքներում և կապվել է արևի պաշտամունքի հետ, ինչի վկայություններն են խոյի տարբեր չափսերի արձանիկները և նրա պատկերները խեցեղենի վրա: Խոյը քրիստոնեական շրջանում հանդես է գալիս որպես Հիսուս Քրիստոսի խորհրդանիշը (Deus Agnus) և առհասարակ խորհրդանշում է հավատացյալներին: Շունը հեթանոսական շրջանում հանդիսացել է գլխավոր աստծո՝ Հայկի (Հին դիցարան) միջնորդը. Հայկը որսի և պայքարի է դուրս ելել երկու հավատարիմ շների հետ: Շունը հազվադեպ է հիշատակվում Աստվածաշնչում, այն էլ բացասական իմաստով[15]:

Արջը հեթանոսական շրջանում եղել է մեռնող և հարություն առնող բնության աստվածություն, անտառի, այգիների, կենդանիների արարիչը և տիրակալը: Նրա բարեհաճությունից է կախված եղել բնակչության գյուղատնտեսական գործունեությունը: Իսկ էգ արջը հանդես է եկել երիտասարդ կանանց ինչպես հովանավոր, այնպես էլ՝ կործանարար[16]: Արջի պաշտամունքը երկար ժամանակ մնացել է ժողովրդի մեջ անգամ քրիստոնեության ընդունումից հետո: Արջի հետ պայքարի տեսարաններ կարելի է հանդիպել քրիստոնեական ճարտարապետության հարդարանքներում (օրինակ՝ Բոլնիսի Սիոնի ներքին հարդարանքում, Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու որթագալարի գոտում):

Այսպիսով, ինչպես երևում է վերը նշվածից, կենդանիները, որոնք տեղ են գտել Բարեկամավանի դամբարանի քանդակազարդ քիվի վրա պատահականության արդյունք չեն. դրանք դեռևս հեթանոսական շրջանում հայ ժողովրդի հավատալիքներում

---

[12] Избранные архитектурные увражи, серия “Рим”, выпуск 3, “Храм Весты”, М., 1939.

[13] **Հ. Իսրաելյան**, Պաշտամունքն ու հավատալիքն ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Ե., 1979, էջ 30-33:

[14] **Բ. Առաքելյան**, Հայկական պատկերաքանդակները..., էջ 87-89:

[15] **Дж. Холл,** Словарь сюжетов и символов в искусстве, М., 1999.

[16] **Ф. Тер-Мартиросов**, Медвежонок и другие персонажи армянской мифологии, Е., 1996.

իրենց հաստատուն տեղը գտած «էակներ» են, որոնք անցել են նաև քրիստոնեական միջավայր՝ կրելով էական փոփոխություններ:

Բարեկամավանի հուշարձանի թե՛ հատակագծային ու ծավալատարածական հորինվածքը, թե՛ պատկերաքանդակներով քիվը իրենց նմանակը չունեն ոչ միայն հայկական ճարտարապետության մեջ, այլև Անդրկովկասի և ընդհանրապես Հայաստանի մերձակա երկրների արվեստում: Այն հայկական միջնադարյան շինարվեստում զուգահեռ չունեցող միակ մոնումենտալ կառույցն է, որի գմբեթը իրականացված է շրջանաձև հիմքի վրա: Մինչդեռ մեր ուսումնասիրության նյութին առնչվող հուշարձանների հսկայական շարք կարելի է գտնել Հռոմեական արվեստում: I-II դարերում Հռոմում դամբարանների կառուցման ժամանակ հաճախ օգտագործվել է դարերի ընթացքում ամրացած քառանկյուն հիմքի վրա բարձրացող գլանաձև կառույցը՝ պսակված կոնաձև ծածկով: Միաժամանակ նկատվում է նաև այս տիպի կառույցների զարգացում: Ամենից առաջ փոփոխության են ենթարկվում դամբարանի հիմնական ծավալի ձևերը (օրինակ, գլանաձև կառույցը փոխարինվում է ութանկյունով՝ մեկական սյուն անկյուններով, կամ ցածր գետախարիսխը կրում է տասներկուանկյունը՝ մեկական քառանկյուն, հարթ որմնասյուն անկյուններում, և այլն)[17]:

Շրջանաձև հատակագծով և կիսագնդաձև գմբեթով համեստ չափսերի մատուռ-եկեղեցու մի եզակի օրինակ էլ կա հեռավոր Կապադովկիայում, որը թվագրվում է 4-5-րդ դարերով: Այն, ինչպես Բարեկամավանի դամբարանը, կառուցված է խոշոր քարերից, սակայն ի տարբերություն վերջինիս՝ Կապադովկիայի օրինակը ունի կամարաձև բացվածքներ՝ պատի ամբողջ շրջանագծով ձգվող, որոնք որպես մուտք են ծառայել, և ընդհանրապես զուրկ է հարդարանքից[18]: Այս առումով կարևոր է դառնում Բարեկամավանի հուշարձանի թվագրության և ֆունկցիոնալ նշանակության խնդիրը: Նախաքրիստոնեական՝ ուշ հելլենիստական, հուշարձանների բացակայությունը Հայաստանում ավելի է բարդացնում թվագրության խնդիրը: Մասնագիտական գրականությունում այն թվագրվում է 5-7-րդ դարերի սահմաններում. մասնագետների այս եզրակացությունները շատ ընդհանրական են և այս խնդիրը կարիք ունի խոր ուսումնասիրության:

Ինչ վերաբերում է հուշարձանի գործառնական նշանակությանը, ապա անտիկ դամբարանների հետ ունեցած հորինվածքային առնչությամբ կարելի է ենթադրել, որ այն եղել է դամբարան, չնայած թաղում չի գտնվել, որը հետագայում վերափոխվել և վերածվել է մատուռ-ուխտատեղիի: Ֆունկցիոնալ այս փոփոխությունն երևում է նույն այդ միակ լուսամուտի ձևափոխման շնորհիվ. միջնադարում դրա մեջ ագուցվել է խաչաձև բացվածքով ամբողջական քարե սալ: Հետագայում նաև ներսում որպես բեմի սեղան խաչքարի բեկոր է կանգնեցվել[19]: Այդ խաչքարի բեկորը մենք տեսանք հուշարձանի կողքին գտնվող դեռևս վերակառուցման մեջ չօգտագործված քարերի շար-

---

[17] **В. И. А**. том Ii, М. 1973, стр. 647...648, 661, 681-684:

[18] **N. Thierry,** La Cappadoce l'Antiquite´ au Moyen-Age (Bibliotheque de l'Antiquite tardive 4), Paris, 2002:

[19] **Մ. Հասրաթյան, Զ. Սարգսյան,** Հայաստան, Քրիստոնեական...: Գ. Կարախանյանի մոտ բացակայում է այս նշումը, բայց զրույցի ժամանակ պարզեցինք, որ նա ևս տեսել է այդ խաչքարի բեկորը, սակայն դրա վրա ուշադրություն չի դարձրել, քանի որ այն համարել է ուշ շրջանի:

քում: Հետագայում ներսում բացվել են նաև լուսամուտի 2 կողքերին գրեթե հավասար հեռավորությունների վրա գտնվող խորշեր, որոնք ունեն գրեթե միևնույն չափերը՝ 0.04x0.30x0.35 մ և 0.40x0.27x0.35 մ: Այս խորշերը պահպանվել են նաև վերակառուցման ժամանակ և ներկայումս այնտեղ կիսապրված մոմերի առկայությունը վկայում է, որ այն շարունակում է մնալ ուխտատեղի տեղի բնակչության համար: Քանի որ խորշերը գտնվում են բավականին բարձր, վերակառուցման ժամանակ խորշերի անմիջապես ներքևում կառուցվել են յուրօրինակ երկաստիճան փոքրիկ հարթակներ, որպեսզի այցելուները կարողանան հեշտությամբ հասնել խորշերին: Այսօր էլ Բարեկամավանի և հարևան գյուղերի բնակիչներն ուխտագնացության ժամանակ հուշարձանի մոտ մատաղ են կատարում:

Այսպիսով, ինչպես երևում է վերը շարադրվածից, Բարեկամավանի Բարձրեալ խաչ դամբարանը մասնակի վերակառուցումից հետո, մասամբ թերություններով և նախագծից շեղումներով, կրկին վեր է խոյացել իր տեղում, չնայած ըստ իս՝ այն կորցրել է իր սկզբնական տեսքը և այժմ այդքան էլ գրավիչ տեսք չունի: Այդուամենայնիվ տեղի բնակչությունը այն ընդունել է սիրով և այսօր էլ շարունակում է այցելել դարեր առաջ ուխտատեղիի վերափոխված այս դամբարանը: